

שמונים שנה לאורח נטה ללון

בן המלך ו"האני" - אשמה, ענווה, גאווה

לאורח נטה ללון, הרומן המפורסם, שנזכר בנימוקי ועדת פרס נובל לעגנון כ"הישגו הגדול ביותר", ימלאו השנה, בשלהי הקיץ, שמונים. הרומן יצא לאור עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, שכינויה המקובל ליהודים הוא 'השואה'. ביטוי זה עלה כפי שהראה לאור בדברי הביקורת כבר בקיץ 1939, מועד צאת הספר, שנה אחת לאחר שהתפרסם ב-1939 בהמשכים בעיתון "הארץ". זמן רב עוד לפני שנודעה השואה בכל אימתנותה, למרות תחושת המפולת הכללית, עליית הנאצים וצורות האנטישמיות הנוספות ונבואות הלב. ברומן מתחוללת התפוררות חברתית והגירה ובריחה מעירו של עגנון מאז תום המלחמה הראשונה וספיחיה, כפי שהיא מתוארת בסיפור. מספר היהודים ירד לשליש מלפני מלחמת העולם ועד 1930, זמן ההתרחשות בסיפור ועד 1938 - זמן כתיבת הסיפור. אבל לא רק התהליכים ההיסטוריים גיבשו את הסיפור. בעיקר תרמה לז'אנר התגבשות האישיות החרדתית של עגנון בן החמישים, ספוג החרטה והאשמה.

כמוסת זמן ומקום דמיוניים

ברבות השנים, הפרספקטיבות המצטברות ושכבות הביקורת שנערמו, ולרגל יובלו השמונים - נצרך כאן עיון נוסף השואף להתרכז באישיותו של המספר, כפי שהיא משתמעת ועולה ברומן, וממילא משיקה לאישיות המוכרת של עגנון. המתח שבין האני-האגו, בעל עיקר המידות המגונות לבין ה'עצמי' [כפי שכותב מרדכי גלדמן, בספרו ספרות ופסיכואנליזה, 1998, עמ' 38] - התפיסה הגבוהה של הסופר, לבין ה'איד', הכאוס הייצרי, ההפשטה החווייתית של היעוד המשיחי של המספר ואף הסופר כלפי עם ישראל כבואה של הרצון והפעולה האלוקית.

ברומן המדובר, הז'אנר הפנימי הוא כמו חלק מפותח וארוך מתוך 'ספר המעשים' [1951-1932] המהווה והמכליל אוסף סיפורים מוזרים והזויים, וידויים בגוף ראשון, גדושים בסיטואציות סוריאליסטיות ובעלילה סיוטית-חלומית, רווית סמלים מלאי חרדות מוות. הללו מהווים כמו אורח נטה ללון בן 445 העמודים, כמוסת זמן ומקום דמיוניים המתיכים את חרדות היסוד הביוגרפיות לממדים האינפלציוניים של האישיות, ובעיקר לממדים המשיחיים, המתבטאים בסתירה הקיצונית שבין

שיי עגנון

אורח נטה ללון

תחושות האשם של בריחה ובגידה בערכי היסוד, לבין תודעת השליחות האישית המשיחית, שנועדה לתקן את הגולה ולהביא גאולה לתושביה הדוויים, אובדי הדרך כמו ב"מעשה המשולח מארץ ישראל" (פולין, סיפורי אגדות 1925, שנכללו באלו ואלו). כמו החלילן מהמליין נוטל עימו המספר את בתי הכנסיות והמדרשות מן הגולה לארץ ומלקט את הניצוצות.

הביקור של עגנון בעירו שמונה שנים קודם לכן כמעט שאינו רלבנטי לעצם הסיפור, אף שהוא כנראה נקודת עגינה או זרז לסיפור. שם הספר, אורח נטה ללון, נשאב כידוע מתוך הפסוק בספר ירמיהו, יד, ח, המומחז ביצירה: "מקוה ישראל מושיעו בעת צרה למה תהיה פגר בארץ וכארח נטה ללון".

ברומן מתרוצצת תלונת הנביא ירמיהו המתמודד עם הא-ל בכניעה ובתלונה ובהטחת דברים. התוחלת הנכזבת, כין הציפיה מהאל להגן על עמו ולהיות מקור ישועה יציב ובלתי נדלה, לבין האכזבה הקשה. לא רק העדר נוכחות קבועה, מחסה ומעוז – אלא היפוכה, משמעותה הקיצונית היא הפקרת עם

ישראל למשיסה, כביטוי שהתעצם לאחר השואה: 'איפה היה אלוהים בשואה'. לכאורה, זהו המצב בפתחת הסיפור בין בתלונות של דניאל ב"ח, קטוע הרגל ואליםלך קיסר, הבן העוזב את אימו השכולה, פריידא הקיסרית, לאנחות, ומקנטר את האורח שמגיע לעירו בערב יום הכיפורים. אלימלך קיסר ודניאל ב"ח, כמו כל הנותרים בעיר בוטשאטש שבגליציה 'עיר קברות אבות', עברו בגופם ןבממונם את זוועות מלחמת העולם הראשונה והפוגרומים שלפניה – בשכול כבד של בנים ובנות, אימהות ואבות שניספו ונרצחו, לבין אי הסכמתו הפנימית החצויה של המספר להשלים עם המקריות והשרירות, הפועלות לעולם מכוח נוכחות האל בעולם, בין אם היא רפויה, עוינת, שטנית – או מחבבת כאב ומנחמת. גם ה"רשעים" וגם הצדיקים כולם נותרו קשורים לצור מחצבתם, עם כל המרי והביקורת. והדברים מתגלים במעמדות שונים. ואילו המספר, כאמן, נשאב אל עולם הילדות והנעורים שאיננו – כמקור הנחמה, מפתח ציפיות לשקמו ולקושרו לתמהיל זיכרונות הילדות והנעורים מלפני עלייתו לארץ בשנת 1908. הכול רקום בשליחות המשיחית שנטל לעצמו, וברומן זה – לתקן את הגולה וגם לאחר שחזר ועלה, עדיין עיקר מפתחותיה נותרו בידיו. לכשיחזרו בתי מדרשות ובתי כנסיות לארץ ישראל, יהיה הוא זה שיפתח אותם במפתח המקורי שנותר בידו.

לצד נפילות אישיות ומודעות עצמית יתרה, כמו התגריות השטן המכונה 'שכני', והצץ בסיפור בכל מיני התגלויות בלתי צפויות ורצופות, יש התעלויות מופלאות שאנשי העיר מכירים בהן. כולם באים להיפרד ממנו בסצנת הסיום כמו במחזה בתהליכי סיגור. העולה לארץ לאחר ברית המילה של התינוק הראשון שנולד בשבוע תשעה באב, כהולדת המספר, לאחר שנים של עקרות בעיר, והקרוי על שמו של המספר כנראה – שמואל יוסף. דבר שגורם לו לסיפוק ולהתעלות עצומה. כדבריו בספר: "נזכרתי כניסתי לעיר שהייתה בחשאי ועכשיו אני יוצא בפרסום גדול. עמדתי ואמרתי יודע אני שלא לכבודי באתם לכאן [...] אלא כדי לחלוק כבוד לארץ ישראל באתם, שאותו אדם עולה לארץ ישראל. יהי רצון שאף אתם תזכו בקרוב..." [433].

הקורא בסיפור יודע שזו לא רק תפילת שווא שלא נתגשמה אלא היא מעמידה את דברי המטיחים או הפקפקנים מתחילת הסיפור במשנה תוקף. ועל אף זאת כל הסיגור הוא נחמה רצופה. כשעולה המספר לרכבת המוליכה אותו מן הגולה, יורד ממנה אלימלך קיסר, בנה של פריידיל הקיסרית שנפטרה – למעשה דמות האל האביון שירד מנכסיו והשכינה. דניאל ב"ח אומר קדיש על אחיו שנרצח בארץ.

**“לאחר שחרב בשנית ביתם בתלפיות בשנת תרפ”ט, פנה
כל אחד מבני הזוג לעולמו. מכוח פרידה
זאת פנה עגנון לשליחותו המשיחית שבסיפור,
שבה עסק גם בתקופות קודמות: שיקום הגולה ותיקונו
האישי. יש בשליחות זאת סוד אפל
כמו ‘סוד הגאולה’ בשבתאות.”**

האלגיה גורמת להתעלות כהזדככות בסיום טרגי. אך שלא כבטרגדיה יש משמעויות נמשכות מעבר לחורבן. התרוצצות פנימית זו, המלווה ובונה את היצירה הן בסיבוכה והן בהתרתה הממושכת – מחציה ולקראת סיומה. האורח, הוא המספר שנאלץ להשלים עם התפוררות שליחותו ואבדן יכולתו לתת מענה לגולה. כל עשיותיו מרוקנות. אין בכוחו לייצב את הספינה הטובעת. הוא נתרוקן מכל כספו עד הפרוטה האחרונה ונאלץ להסתגר בבית ידידו [“אימתי יבוא מר שתכלה הפרוטה מן הכיס”, פרק חלק, סנהדרין, צ, ז, א.]. אף הוא ניצל בזכות אשתו, הדרה בברלין, מהישאבות חסרת תוחלת אל הגולה. היא ידעה נפש בעלה אף בסתר ושלחה לו את כרטיס העלייה והוצאות הדרך. היא וילדיהם מזדמנים באותו יום בנמל טריאסט ועולים על הספינה. כל הסיטואציה היא סמלית. גם האישה והילדים מקבלים מימד של שלוחי האדם, שלוחי אביהם כידי ורגליו. [הלל ויס, ‘השיר אשר לא הושר’, ידע עם, 2019].

הרומן, פרי הדימיון מבטא את המתח, כלשון עגנון, שבין ‘הדימיון העליון’ ל’דימיון הפשוט’: “ודבר זה עשיתי בכוח הדימיון הפשוט, ואילו נשתמשי בכוח הדימיון העליון הייתי מתבדה” [109]. המתח בין האידיאולוגיה וערכי העל, כמו מושג הקדושה שהמחבר דורש עליו דרשה נמלצת בבית הכנסת, מקובל לקשור אותם בין ה’סופר-אגו’, המכונה ‘העצמי’ לבין הבינוניות. רצף העלילה הריאלי והשנאה העצמית הבוקעת ברצף ויוצרת מערכת סתירות בין תודעת ‘בן המלך’ ומחויבותו כלפי מעמדו כבן למלכו, לבין האני’ העלוב החוזר ומתגלה מדי פעם בקטנוניותו וחולשותיו היצריות. בשנת 1938 פרסם עגנון את הסיפור “פי שניים או מחוסר יום” ואף נכתבה הגרסה הראשונה של “עם כניסת היום”, הסיפור בו הוא נמלט מן האויבים עם בתו העירומה, היא נשמתו, בערב יום הכיפורים – אל הגניזה בחצר בית הכנסת תחת השם “בין הבית לחצר”, זו אותה

עגנון ורעייתו אסתר, בחצר ביתם בירושלים. צילום מסך מתוך הסרט של איטה גליקסברג **לנוות ביתו של עגנון** (כאן)

השנה שנכתב בה הרומן, וכמו פתיחת הרומן הוא מתרחש בערב יום הכיפורים המזחמץ מתוך תודעה של הקושי המוחלט; התיקון, ההחמצה וחשבון נפש.

נזכיר כי תפיסתם וייצוגם של 'האני' ו'העצמי' זכו לבולטות ותיאוריות בעשורים האחרונים, הללו טענו מלכתחילה את המושגים הטכניים הפונקציונליים הצפודים 'מחבר ומספר וסופר' בממדי עומק מעבר לאלגוריה. דינמיקה. בן המלך ו'האני', האגו מוכה האשמה ורגש הנחיתות – לעומת הסופר-אגו'.

מוטיב בן המלך בסיפור מלווה אותו מראשיתו ועד סופו. עגנון מצטט את מימרתו של רבי אהרון מקרלין בלב הסיפור: די גרעסטע ייצר הרע איז וועהן פארגעסט מאן אז איז איין בן מלך.

גלות וגאולה

אחד מצירי המתח המרכזיים בסיפור הוא גלות וגאולה בארץ ישראל, הבגידה בארץ ישראל והבחירה בגלות וחזרה חלילה. הסיפור מהווה טיהור חוזר של הבחירה בארץ ישראל עם סיעתא דשמיא.

ציר המתח שבין המוקדים הללו מתבטא תדיר בין האגדי לריאלי, הן בגלות והן בארץ ישראל. מוקדים אוטופיים ודיסטופיים ישנם הן בגלות והן בארץ ישראל. על כך מעידות חטיבות הסיפורים האגדיים בחלקם "פולין – סיפורי אגדות" ו"סיפורי ארץ ישראל" שנכתבו במשך עשרות שנים, החל מ-1906, 'אור תורה' ו'עגונות' מ-1908, ועד ליקוטים משוכללים בתקופה שבה נכתב הרומן אורח נטה ללון ואשר הצטברו ולוקטו פעמים אחדות כמייצגים את ההתרוצצות הבלתי מוכרעת של עגנון בעניין המתח שבין ייחוד יהדות פולין וקיסמה, המתגלם בעולם התורה ובעולם הצדיקות; חן הגולה, הגעגועים לבוטשאטש, בית אבא ועולם האתמול, קסם הילדות המזוהה עם פולין המעטירה. ומאידך, התדרדרות החסידות והתנוונותה והחברה על כל שדרותיה; האפיונים ההיסטוריים והסוציולוגיים המופיעים בהרחבה באורח נטה ללון ובמהלך כל המאה התשע עשרה ולאחר המלחמה, לבין ארץ ישראל, זו האגדית וזו הריאלית, כמו ירושלים ויפו בתמול שלשום. העיירה או העיר עצמה יש בה ממדים אוטופיים ודיסטופיים העולים במיפוי החברתי העובדתי ובהיסטוריוגרפיה הטוטאלית היוצרת מקבילות חשובות בין אורח נטה ללון ו'עיר ומלואה' שנכתבה בעיקרה אחרי השואה אבל גרעינה קיים מאז 'עיר המתים' 1907.

הנושא הארומי

הבגידה, העריקה, הירידה והבריחה בעיקר בתקופת יפו והירידה לגרמניה [1908–19012] כמו גם בהווה הביוגרפי והסיפורי; ההיפרדות שבין המספר ואשתו שרפו ידיהם לאחר שחרב ביתם בשנייה בתלפיות של תרפ"ט וכל אחד מבני הזוג פנה לעולמו. מכוח פרידה זאת פנה עגנון לשליחותו המשיחית שבסיפור, שבה עסק גם בתקופות קודמות. שיקום הגולה ותיקונו האישי. יש בשליחות זאת סוד אפל כמו 'סוד הגאולה' בשבתאות. הסיבוך הזה מעניק לשליחות צל המזיק את ממד התיקון לצד אלמנות הקש היצרית המאוחרת והפסולה. החרדה מפני הכניעה לפיתוי ולייצר שלא באה על תיקונה אלא בוודוי הפומבי ברומן שירה.

המספר לן במלון של הורי רחל ניסן זומר ורעייתו כמעט כל תקופת שהותו בעירו כמשך יותר מעשרה חודשים. רחל היא נערה כבת שבע-עשרה-שמונה-

עשרה. היא נישאת במהלך הסיפור לאהובה ירוחם ב"ח, בעל התלתלים והבלורית הכפולה, המתחרה הארוטי הצעיר שגורש מארץ ישראל וחזר לתקן דרכים בגולה, פעולה שיש לה ממדים סמליים כמו למקום ולתיפקוד של שאר גיבורי הסיפור המרכזיים הצדיקים האילמים, חנוך העגלון, ורבי חיים, הרב שחזר משביו ומצא את ביתו נעול בפניו כדוגמת 'פרנהיים', שב לעיר שבה זרע מחלוקת עד שנמלט ממנה. רחל, הכבשה הנאלמה לפני גוזזיה, נתעברה חודשים אחדים לפני שנישאה. הבן הנולד לה נקרא שמו בישראל על שם המספר כביטוי של הערכה של אבי הילד ירוחם חופשי שהיה מעריצו והפך לשונאו של המספר, המאשימו באשליית הציונות והעליה. הוא מלא הערכה לאישיותו של המספר לאחר שנתפייס עימו התפייסות עומק בטקס מאגי מתקן של קילוף תפוז מארץ ישראל וחלוקתו ביניהם, לצידה של רחל שאינה ניתנת לחלוקה. המספר הנושא מדי פעם עיניו אל רחל, כאשר שכנו, זה השטן, הוא היצר הרע, מתגרה בו. היא, רחל, מזכירה לו את פרשת אהבת נעוריו מלפני כשלושים שנה, נטישתו את הנערה רוחמה ביפו. רחל הנערה, ארוסתו של ירוחם, מושא ייצרו של המספר ששכנו הוא השטן מגרה בו אותה, מסרבת לקבל על עצמה את התפקיד שהמספר מועיד לה להיות לבת מלך, מוטיב שעולה ב'גבעת החול' ובנוסח הראשון של הסיפור 'תשרי' (יפו 1909) – ואילו הוא בן המלך. היא שייכת לדור אחר הרואה במלכות ערך אנכרוניסטי. כתרי מלכים ישנם רק במוזיאון. גיחוך מיושן המעיד על טעמו הלקוי של הגבר המזדקן שכבר אינו בן הדור שבו כל אחד עושה כחפץ ליבו.

עגנון עורך השוואה בין רחל לבין הנערה רוחמה שערגה עליו והייתה מוכנה לשרוף כינורה כדי לצלות לו דג קטן [לשון נקיה] שממנה ברח ביפו או סרב לאהבתה כיון שנמשך אחר נערות יצריות או גבריות יותר כמו יעל חיות. הבריחה של עגנון מאהבת האמת של רוחמה והבחירה בסלסבילה בסיפור 'לילות' ובגרסאות של סיפורי חמדת. הבגידה החוזרת הנוכחית בארץ ישראל במסווה של השליחות המשיחית לתקן את הגולה קשורה ברקע הסמוי.

בעיתיות הסמל לפי עגנון

יצירת עגנון רצופה צורות ורצפים של משלים ונמשלים, שהן חלק מתרבות הדרוש ותחושות מיסטיות של הצפת נוכחויות שיש בהן פוטנציאל סמלי. כך גם ברומן אורח נטה ללון. ואף על פי כן עגנון מנסה בכל כוחו להתכחש לנוכחויות הללו, התוקפות אותו ומתגלמות ובוקעות ביצירתו. הוא נלחם בנוכחויות בין שהוא בורא אותן בבולטות ניכרת כמו חפץ סמלי – 'המפתח' ו'האדרת' – בין שהן עולות קבע בדמויות כמו בכינויים 'זקן אחד' שבמסורת

הוא אליהו הנביא או דמות-על אחרת. עגנון מנסה להסביר בעייתיות זאת בדברים למראינת גאולה כהן: "אני חי ואני מכוון את מחשבותי למחשבותיהם מבקש אני: לוואי שאזכה ואראה את ירושלים בשעות הגדולות שלי כשם שראו הם את ירושלים בשעות הקטנות שלהם, אלא הם – ירושלים לא משה מלבם כל ימי חייהם ולא נזדקקו לסמלים, ואם קראת בספרי אורח נטה ללון הרי יודעת את דעתי על סמלים. [מעצמי אל עצמי, 9].

הסמל הוא התגבשות מלאכותית של רעיון שיוצר פער בין הרצף הסיפורי לבין הקפיצה המטפורית שחייבת לבוא מאליה. דעתו של המספר על הבעייתיות, הנוכחות וההתהוות של הסמלים באורח נטה ללון ועל בעיית הקומפוזיציה של רומן זה שאינו מתחבר לדעתו לסמלים כמו גם כלל יצירת עגנון ובפרט סיפורי 'ספר המעשים' שבהם משתלטים הסמלים, העולם הלא ריאלי, העולם ההזוי, על היצירה שהריאליה הזויה ללא הקפיצות הסימבוליות.

"מיום שעמדתי על דעתי שונא אני צורות המחוברות מחלקים שונים שאינם מתחברים, כל שכן ציור שחלקיו במציאות ואילו חיבורם והרכבתם אינם במציאות, אלא בדמיון המצייר בלבד, כל שכן דברים שאינם אלא סמך מציור המוחש לציור מושכל, כלומר שדימה המדמה דברים שבנפש לדברים שבגוף, כדרך שפירשו קצת מן המפרשים את הפסוק פן תשחיתון ועשיתם לכם פסל תמונות כל סמל. לפיכך משונה הייתי בעיני שהתחלתי לדרוש סמוכין ואמרתי דברים שבסמל יש כאן, שאדם מארץ ישראל ירד לחמם להם לבני הגולה." [אורח נטה ללון 117]

עגנון נאלץ בעל כורחו להתוודות על תפקידו: לחמם להם לבני הגולה כמו להאיר להם את בית המדרש ולהפכו למקדש מעט, למלאות את הכיור מים ולהרביץ הרצפה כאשר הפעולות בבסיס המדרש ותיקון בוטשאטש הן כדמות הכהן הגדול בעבודתו במקדש. כך הוא מפרש את הלא טעון פירוש שהן פעולות פולחניות היונקות את כוחן מרובד נוכחות ופעולות ההופכות פולחניות של הצדיק הנסתר. שממלא את הכיור מים, וההטיה הסמלית למספר שמסיק את התנור כאילו זאת הפעולה החשובה ביותר מקור האש והחום, האנרגיה שמקיימת הכול.

"מיום שרבי חיים מתגורר בבית המדרש הוקל עולו של חנוך, שרבי חיים ממלא את הכיור מים ומיטיב את הנרות וממלא את המנורות נפט ובערבי שבתות הוא מטאט את הרצפה, חוץ מהסקת התנור שאני מסיקו. לא משום סמליות שבדבר, שהרי כבר אמרתי שאיני אוהב דברים שעושין אותם כמין סמל, אלא משום שנתרגלתי בעבודה זו ומשום שטוב תורה עם עבודה." [אורח נטה ללון, 151].